

УДК 911.3

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ГЕОДЕМОГРАФІЇ

В. Яворська

*Одеський національний університет імені І. Мечникова,
Шампанський провулок, 2, м. Одеса, 65058, Україна*

Розглянуто етапи формування та становлення геодемографії як сучасного наукового напрямку географії населення. При цьому демографії належить головне місце в системі знань про народонаселення. Обґрунтовано новий напрям географії населення – геодемографію. Напрямок орієнтовано на дослідження регіональних відмінностей населення і розселення та розроблення регіональної демографічної політики.

Ключові слова: демографія, географія населення, геодемографія, геодемографічний процес.

На зламі ХХ–ХХІ ст. у суспільно-географічному розвитку людства відбулись глибокі трансформації, що позначились на всіх аспектах його життєдіяльності. Важливе місце у системі аналізу суспільного розвитку повинно відводитись дослідженню геодемографічної проблематики. Особливу роль у формуванні основних якісних характеристик суспільства відіграють демографічні, етно-національні, економічні, соціальні, історичні (генетичні) та розселенські (екістичні) процеси, усвідомлення взаємозв'язку та взаємозалежності між якими повинно сприяти посиленню комплексних геодемографічних досліджень.

Сучасний розвиток вітчизняної географічної науки відбувається в умовах корінних змін суспільної орієнтації розвитку, в умовах пошуку нового шляху розвитку. Формується новий напрям географії населення – *геодемографія* як наука про *інтегровані територіальні соціально-демографічні (демосоціальні) комплекси* (ІТСДК). Розвиток предметної області географії населення (ГН) відбувається від вивчення розміщення населення до форм його територіальної організації та до інтегрованих територіальних соціально-демографічних (демосоціальних) комплексів (ІТСДК). Існує багато наук, які вивчають народонаселення. Систему знань про народонаселення можна розглядати як міжпредметну область знань різних наук про людину, яка дає змогу сформувати цілісне уявлення про народонаселення та процеси, що в ньому відбуваються. Геодемографія своєю предметною областю пересікається з демографією, географією та регіоналістикою. Її формування схематично поділено на три етапи (рис. 1).

На схемі показано трансформацію предметної області за базовими дисциплінами: демографією, географією населення і геодемографією.

На першому етапі головне місце в системі знань про народонаселення належить демографії, яка, на думку вчених, є системою демографічних наук.

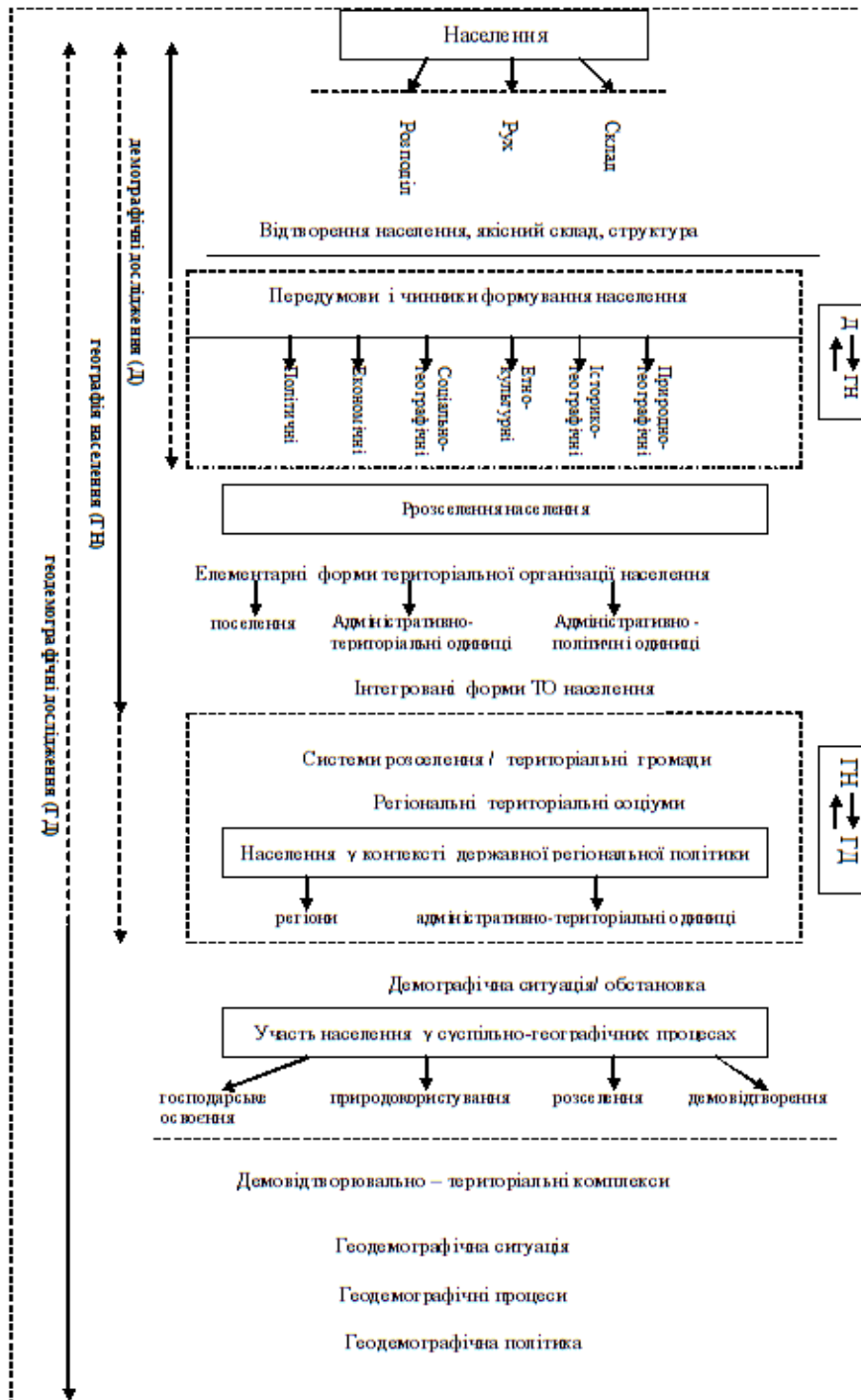

Рис. 1. Формування предметної області геодемографічних досліджень

Населенню притаманні три види руху – природний, просторовий (механічний, міграційний) та соціальний. Природний рух населення – це динаміка народжень та смертей, шлюбів та розлучень, які змінюють чисельність населення природним шляхом. Природний рух населення характеризується коефіцієнтом народжуваності, коефіцієнтом смертності та природним приростом населення. Просторовий (механічний) рух населення являє собою рух через кордони тих чи інших територій з метою постійного або тимчасового перебування на новому місці. Для кількісної оцінки інтенсивності територіальної мобільності населення використовують показники: коефіцієнт міграції за прибуттям, коефіцієнт міграції за вибуттям, валовий коефіцієнт та сальдо міграції. Соціальний рух населення (соціальна мобільність) означає сукупність змін соціальних ознак людей, перехід з однієї соціальної групи до іншої. Цей вид руху визначає динаміку й відтворення соціальних структур населення. Вивчення соціального руху населення здійснюється на стику демографії та соціології.

Унаслідок руху населення формуються різні види його структур – статтево-вікова, освітня, професійна, сімейна тощо, а також відбувається поетапна взаємодія населення з іншими компонентами суспільства.

Демографія досліджує закономірність змін у чисельності населення, тісно пов'язані з ними природний рух, відтворення, якісний склад, шлюбність, розлучення, смертність, структуру населення за віком, статтю, етнічний склад тощо. Поняття демографії з початку її виникнення зазнало змін. Дедалі більше зростає інтерес людини до демографічних процесів, їх закономірностей, відповідно підвищуються вимоги до демографії як науки.

У процесі розвитку демографічних досліджень з кінця XVIII ст. вчені намагаються встановити закони відтворення населення, його народжуваності й смертності, природного приросту й особливостей статтево-вікової структури.

Перший закон народонаселення був сформульований Т. Мальтусом (1766–1834), який у книзі “Досвід про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства” (1798) вказав на загрозу зростаючого розриву між кількістю населення, що збільшується у геометричній прогресії та ресурсами продовольства, які зростають в арифметичній прогресії, тобто значно повільніше. Марксизм пов'язував зміни законів народонаселення з історичним розвитком суспільства: *кожній суспільно-економічній формації відповідає власний закон народонаселення*. Аналогічний підхід сповідувала й радянська демографія [2].

Від середини XX ст. найбільшій популярності набула *теорія демографічних переходів*. У сучасній демографії досліджують також *історичні типи відтворення населення*, зміну яких називають *демографічними революціями*. *Концепція демографічного переходу* започаткована французьким демографом А. Ландрі ще на початку XX ст., а ґрунтовно розроблена американськими дослідниками У. Томпсоном (1929) та Ф. Ноутстайном (1945). Якісні зміни-злами у динаміці населення називають *демографічними переходами*.

На другому етапі посилюється взаємодія демографії з сусідніми науками, зокрема з географією. На їх стику формується нова дисципліна – географія насе-

лення, яка вивчає географічні відмінності складу і відтворення населення, територіальний розподіл і розміщення населення, трудові ресурси та територіальні особливості їх використання, населені пункти та їх територіальні системи. Географія населення комплексно характеризує населення країни та її територіальну організацію, виявляє закономірності і регіональні особливості її формування, проблеми розвитку. Становлення і розвиток географії населення як наукової дисципліни відбулося в Україні у другій половині ХХ ст., хоча дослідження окремих демографічних, етнічних та розселенських проблем спостерігалося значно раніше.

Як галузева географічна наука, географія населення включає в себе практично всі територіальні аспекти, пов'язані з населенням. При цьому головні відмінності географії населення від інших дисциплін, що вивчають народонаселення:

1) комплексність, коли населення розглядається за всіма чинниками впливу, і всіма результатами його діяльності (наслідками);

2) системність, коли населення розглядається як підсистема загальних систем (суспільства), але в той же час воно саме є складною системою, що має своє структурування;

3) територіальність (географічність), коли явище або процес розглядається на певній території;

4) картографування, за яким демографічне явище або процес можна відобразити на карті, яка виводить дослідження на рівень ГІС-технологій.

У географії населення термін “розселення” використовують у двох значеннях. По-перше, розселення – це процес поширення населення по території, пов'язаний з її все більш інтенсивним господарським освоєнням. Процес розселення охоплює просторові переміщення населення та розвиток мережі поселень – зростання чи зменшення окремих населених пунктів, появу нових. По-друге, розселення населення – це картина сучасного розподілу населення на певній території; наявна сукупність поселень. Основою такої картини є мережа поселень, їх адміністративний статус, функціональні типи, людність. Разом з тим розподіл населення потрібно характеризувати і за показниками його густоти (за адміністративно-територіальними одиницями), етнонаціональним складом, особливостями статево-вікової структури та зайнятості.

Базовими поняттями розселення населення виступають *функціональний тип поселення* та *система розселення*. Населені пункти різняться між собою за їх статусом (місто, селище міського типу, село), адміністративним рангом, людністю. Але головними ознаками, що характеризують роль даного поселення серед інших, є його *функції* – адміністративно-управлінські, економічні (виробничі), соціальні, політичні. Як правило, головні ознаки поселень взаємопов'язані: чим більшою є людність населеного пункту, тим вищий його адміністративний статус і тим більш важливі й різноманітні соціально-економічні функції він виконує.

Друга складова вивчення розселення і є стиковою зоною, яка вивчається й географією населення і геодемографією. Географи і демографи вже традиційно

користуються поняттям “системи розселення”. Система розселення – це територіальна сукупність поселень різних рангів і типів, які активно взаємодіють між собою, мають інтенсивні зв’язки у вигляді трудових і побутових поїздки, переміщень товарів і послуг. Такі зв’язки можна встановити і для дуже віддалених поселень. Тому при виділенні систем розселення орієнтуються на зв’язки інтенсивні й регулярні за таким правилом: взаємодія поселень у межах системи розселення повинна бути інтенсивнішою, ніж з поселеннями поза цією системою розселення.

Відповідно до багаторівневої організації суспільства розрізняють системи розселення різних рівнів – від глобальних й макрорегіональних до регіональних і локальних. Найпоширенішими в геодемографії є системи розселення таких рівнів:

- 1) національний (загальнодержавний) – єдина система розселення країни;
- 2) регіональний – регіональні системи розселення; субрегіональні та мікрорегіональні системи розселення;
- 3) локальний – локальні системи розселення.

У вітчизняній географії традиційно розглядають обласні (регіональні), міжрайонні (субрегіональні) та районні (локальні) системи розселення. Для аналізу систем розселення регіонального та макрорегіонального рівнів користуються поняттям, *опорного каркасу розселення* (за Г. Лаппо). Йдеться про взаємне розміщення найбільших міст, які визначають загальний характер розселення, його конфігурацію, густоту, концентрованість чи дисперсність. Опорний каркас є кістяком системи розселення, навколо якого вона формується й зростає.

У географії населення з її просторовою орієнтацією майже втрачаються динамічні аспекти вивчення населення. Про них нібито й пам’ятають, але не приділяють достатньої методологічної уваги: жорстка прив’язка до адміністративно-територіального поділу, домінування концепції систем розселення, геопросторовий підхід з аналізом розселення та форм територіальної організації населення. У вітчизняній географії населення мало зазначені генетичні, історико-географічні аспекти формування та розвитку систем розселення.

Третій етап методологічних трансформацій у науках про народонаселення зумовлений становленням в Україні державної регіональної політики. Виникла об’єктивна потреба вивчати демографічні процеси та розселення населення співставно з регіонами країни, мережа яких перебуває у стадії активної розробки. Нагадаємо, що за вимогами ЄС всі країни, що претендують на членство у даній організації, обов’язково повинні мати офіційні, законодавчо затвердженні схеми регіоналізації. До того ж чинні обласні регіони, за якими нині в Україні реалізують регіональну політику, не відповідають європейським стандартам. Відтак, формується новий напрям географії населення, орієнтований на дослідження регіональних відмінностей населення і розселення та розроблення регіональної демографічної політики, який ми називаємо геодемографією.

Традиційно динамічні складові географії населення вивчають за допомогою аналізу руху населення чи методом порівнянь різночасових геодемографічних ситуацій. На часі вивчення геодемографічних процесів.

Геодемографія наголошує регіональні аспекти процесів відтворення населення, руху населення, розселення населення. Традиційний концептуально-понятійний апарат демографії і географії населення потребує відповідного розвитку, змістовних і функціональних трансформацій. Основне завдання геодемографії полягає у розкритті системи зв'язків відтворення народонаселення з суспільним розвитком на регіональному рівні. Геодемографії належить провідна роль у забезпеченні комплексного вивчення населення.

Головні складові геодемографії як нової дисципліни подані на рис. 1. Базовим поняттям нового напрямку виступають демовідтворювально-територіальний комплекс, геодемографічна ситуація, геодемографічні процеси, геодемографічна політика, регіональні системи розселення.

Одним з перших О. Хомра запропонував авторам, які працюють в області демогеографічних досліджень вийти за межі так званого “повзучого емпіризму” і керуватися в своїх пошуках істини теорією демовідтворення, яка досконало розроблена вітчизняними демографами В. Піскуновим і В. Стещенко.

Хомра О. вважав, що характеристика демографічної обстановки буде неповною, якщо абстрагуватися від такого поняття як *демовідтворювально-територіальний комплекс* (ДТК) [7]. Індикаторами виділення ДТК виступає, на думку О. Хомри, тіснота взаємозв'язку між установами демогенерування та територіальна їх близькість один до одного. В ДТК входять не тільки матеріальні компоненти (заклади соціальної інфраструктури), але і носії трудових функцій (трудова колективи), взаємні зв'язки в системі “природа-економіка-соціальне життя”. Критерієм функціонування ДТК виступає якість населення, а несучою його конструкцією (каркасом) є процеси життєдіяльності. Основна його функція – демовідтворювання населення, поколінь.

Геодемографічний процес (ГДП) – це часовий розвиток населення на певній території, його кількісні й якісні зміни, загальний напрямок і характер таких змін. У широкому розумінні ГДП охоплює й зміни у просторовому розподілі населення, тенденції розвитку його розселення. Але такі зміни відносно уповільнені і на передній план виходить “часова траєкторія” розвитку населення певної території, тенденції його кількісних і якісних змін. Ключове завдання геодемографії – вивчення геодемографічних процесів та їх типізація. ГДП охоплює і зміни у просторовому розміщенні населення, у його розселенні. Але такі зміни відносно уповільнені, і на передній план виходить “часова траєкторія” руху населення.

Основою для здійснення зваженої державної політики в області народонаселення є державна демографічна політика. Основним завданням якої є регулювання на державному рівні процесів відтворення населення.

Кожний регіон країни має природну специфіку, свої територіальні особливості. В них складаються своєрідні історичні, економічні й соціальні умови, що визначають особливості їхнього демографічного розвитку. Отже, виникає об'єктивна необхідність у проведенні певної регіональної (у тому числі й геодемографічної) політики на місцях.

Регіональна політика являє собою систему принципів і методів керування функціонуванням і розвитком регіонів країни й міжрегіональних зв'язків, тобто політику, яка проводиться на рівні регіонів, в інтересах регіонів, і за рахунок самих регіонів. Зміна орієнтації в соціально-економічному розвитку країни змінила зміст регіональної політики. На перший план виступають завдання державного будівництва й забезпечення соціального захисту населення регіону. Державні й місцеві органи влади мають потребу в комплексних географічних розробках, які дозволять у значній мірі використовувати ресурси території й можливості географічного поділу праці, що забезпечить розвиток господарства й часткове вирішення соціальних проблем, але це реально здійснити сьогодні лише на національно-територіальному рівні.

Регіональні наслідки особливостей соціально-демографічних процесів, розробка й реалізація заходів демографічної політики окремих регіонів країни повинні зайняти важливе місце в загальній теорії соціально-економічної географії в цілому, й окремих її галузей. Регіональний аспект геодемографічних досліджень зобов'язаний давати не тільки наукову, але й інформаційну базу для розробки практичних рекомендацій і здійснення демографічної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Все це ставить перед економічною і соціальною географією великі завдання для поглибленого дослідження всього комплексу регіональних соціально-демографічних проблем у їх економічній і соціальній обумовленості. Багаторівневий географічний аналіз і засновані на ньому засади всебічного регулювання геодемографічних процесів будуть сприяти рішенню більшості актуальних проблем регіонального розвитку.

Проведення ефективної геодемографічної політики без обліку регіональних демографічних особливостей практично неможливе. Інструментом сприятливого комплексного рішення завдань регіонального розвитку можуть бути регіональні програми відтворення населення. Ці програми повинні бути складовою частиною комплексного плану соціально-економічного розвитку території й фінансуватися за рахунок місцевих джерел [1]. При відсутності матеріальних можливостей, на нашу думку, для проведення демографічної політики її окремі напрямки можна реалізовувати в рамках програм по соціальній підтримці найбільш уразливих категорій населення, а так само виходити із пріоритетності заходів щодо стабілізації геодемографічної ситуації для тих районів і міських поселень, де вона найбільш незадовільна [5].

Дослідження соціально-демографічних процесів в окремих обласних регіонах повинне тісніше пов'язуватися із завданнями регіональної політики, у тому числі й демографічної. Перевага регіональних соціально-демографічних досліджень у тім, що вони доповнюють загальнодержавну демографічну політику з урахуванням специфіки демографічної ситуації в різних областях країни. У зв'язку із цим є очевидним, що зміст регіональної демографічної політики й способи її здійснення необхідно чітко диференціювати в територіальному плані, одночасно не порушуючи при цьому основних принципів загальнодержавної політики.

Отже, регіональну геодемографічну політику можна розуміти як системну діяльність місцевих органів влади в сфері розвитку населення, спрямовану на узгодження з однієї сторони інтересів країни й регіону, з іншої сторони стратегічних цілей розвитку населення й поточних питань соціально-економічного розвитку.

Стосовно до нових умов реорганізації народного господарства, формування основ ринкового економічного механізму необхідно переосмислити систему принципів, зміст цілей і завдань розробки й реалізації демографічної політики будь-якого територіального рівня. Процес створення нових підходів до цього питання потребує перегляду методики й методології вивчення проблем геодемографічної політики, вибору її нових пріоритетів.

У складній системі соціально-економічної географії істотно зросте значення комплексних геодемографічних досліджень. Це об'єктивно пов'язане із сучасною соціально-політичною ситуацією й необхідністю рішення практичних проблем керування процесами природного відтворення населення.

1. *Грінченко А. Ю.* Пріоритетні напрями регіональної демографічної політики / А. Ю. Грінченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/pvnuai/2010_154_2/10gai.pdf
2. Демографія: учебник / под общ. ред. Н. А. Волгина. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: РАГС, 2007. – 440 с.
3. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: УЦРС, 2006. – 138 с.
4. *Муромцева Ю. І.* Демографія: навч. посіб. / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2009. – 300 с.
5. *Топчієв О. Г.* Теоретичні постулати нового адміністративно-територіального устрою України / О. Г. Топчієв, В. В. Яворська // Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра: зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2009. – С. 29–32.
6. Указ Президента України № 341/2001 Про Концепцію державної регіональної політики від 25.05.2001. – Режим доступу: <http://www.uar.gov.net>
7. *Хомра А. У.* Региональная демография / А. У. Хомра // Система знаний о народонаселении. – М., 1991. – С. 126–132.

*Стаття: надійшла до редколегії 16.05.2013
доопрацьована 12.07.2013
прийнята до друку 25.09.2013*

MAIN STAGES OF FORMATION OF GEODEMOGRAPHICS

V. Yavorskaya

*Одеський національний університет імені І. Мечникова,
Шампанський провулок, 2, м. Одеса, 65058, Україна*

The article discussed in detail the stages of formation and development geodemographics as a modern scientific direction of population geography. In the first stage a

central place in the knowledge of the population belongs to demographics. In the second stage increases the interaction of demography with neighboring disciplines, including geography. At their junction, a new discipline – Geography of population is forming. In the third stage is forming a new trend of population geography that focuses on the study of regional differences in population and settlement, and development of regional population policy, which we call geodemographics.

Key words: demography, population geography, geodemographics, geodemographic process.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГЕОДЕМОГРАФИИ

В. Яворская

*Одесский национальный университет имени И. Мечникова,
Шампанский переулок, 2, г. Одесса, 65058, Украина*

Рассмотрено этапы формирования и развития геодемографии как современного научного направления географии населения. При этом демографии отведено центральное место в системе знаний о населении. Обосновано новое направление географии населения – геодемографию. Направление ориентировано на исследование региональных отличий населения и расселения и разработки региональной демографической политики.

Ключевые слова: демография, география населения, геодемография, геодемографический процес.